



## از باغ لاله‌زار، تا چراغانی ابتدال

♦ فرید مرادی

خیابان لاله‌زار در دوره قاجاریه و قبل از تخریب باغ و شروع ساخت و ساز در اراضی آن

به اسم تهران چنین تصویری ناممکن به نظر می‌رسد اما این مسئله در مورد لاله‌زار مصداق داشت.

لاله‌زار در ابتدا یک باغ بود، گفته می‌شود از فضاهای ساخته شده‌ی عصر فتحعلی شاه - نزدیک‌ترین باغ سلطنتی به تهران از حصار شاه تهماسبی بود. تاریخ ساخت باغ را در دست نداریم. اما در سال ۱۱۵۴ هـ.ق (۱۱۹۰ش) زمانی که دست در کار ساخت باغ نگارستان بودند ژنرال گاردان فرانسوی در ماموریتش به تهران در این باغ اسکان داده می‌شود. دسترسی به آن از طریق دروازه دولت در شمال ارگ سلطنتی بود. این باغ در قیاس با باغ نگارستان باغی کوچک به حساب می‌آمد. خود باغ یکی از جایگاه‌های تفریح فتحعلی شاه و فرزندانش محمدشاه و عباس میرزا بوده که سواره از ارگ شاهی برای گردش راهی این باغ می‌شدند. در ایامی مثل سیزده به در، محل بیتوته کردن درباریان و استقرار دژبانان نیز بوده است.

باغ حصار چوبی داشته و محل پر دار و درخت و مملو از لاله‌های خودرو بوده است. افزایش جمعیت تهران و گسترش شهر به خارج از حصار شاه تهماسبی - باعث شد تا در سال ۱۲۵۰ هـ.ش (۱۲۸۸ هـ.ق) حصار تخریب شده‌ی شهر از چهارسو گسترش یافته و باروی جدید هشت ضلعی‌ای ساخته شود، به این ترتیب بخشی از محلات برون شهری در داخل شهر قرار گرفتند و تهران که در رقابت با استانبول دارالخلافه عثمانی بود، دارالخلافه نام گرفت. با این گسترش باغ لاله‌زار و باغ نگارستان نزدیک‌ترین باغ‌ها به حصار شهر و باروی جدید تهران قرار گرفته و هویت خود را به عنوان فضاهای خصوصی و برون شهری به فضاهای نیمه خصوصی و نیمه عمومی درون شهری دادند. به همین دلیل است که ناصرالدین شاه دستور احداث خیابانی را در باغ لاله‌زار می‌دهد، در واقع دو خیابان در دو سوی باغ احداث می‌شود، لاله‌زار و باغ وحش (سعدی کنونی). در نهایت باغ لاله‌زار، پس از سال ۱۳۰۹

لاله‌زار به نوعی تصویر تاریخی فراز و فرود مدرن‌سازی و مدرنیته ایرانی از عصر ناصری تا پایان روزگار پهلوی دوم را نشان می‌دهد، نوعی تأثیرپذیری افراطی از غرب و ساختاری که به لطف حمایت قدرت به سرعت شکل گرفته و دگرگون می‌شود ولی با رشد طبقه‌ای نوحاسته که اشتهای سیری‌ناپذیری به بالانشینی دارد فرو می‌افتد. جای شگفتی است خیابانی که عشقی و عارف در آن کنسرت موسیقی و نمایش برپا می‌کردند، جای به خواننده‌های مبتدل می‌دهد و... طی سال‌ها از عبدالحسین نوشین، احمد دهقان و سیدعلی خان نصر، به «تئاتر لاله‌زاری» می‌رسیم و سینماهای که زمانی فخر تهران بودند بدل به نمایش دهنده‌ی فیلم‌های دست سه و چهار می‌شوند، بناهای باشکوه مبتنی بر معماری مدرن و نوحاسته به سرعت فرو می‌ریزد و جای به محله‌ای تجاری می‌دهد و در سیر افول، فرهنگ مدرن و غربگرا جای به فرهنگ لمپنی می‌دهد و پدیده‌ای به نام فرهنگ لاله‌زاری متولد می‌شود. بزرگ‌ترین نماد لاله‌زار یعنی گراند هتل بدل به انبار سیم و لامپ و لوازم الکتریکی می‌شود و تئاترها و سینماها به علت کساد تعطیل می‌گردند. امروز اگر کسی از لاله‌زار، عبور کند، خیابانی شلوغ و سرگیجه‌آور را می‌بیند که هیچ نشانی از گذشته‌ها با خود ندارد، لاله‌زار که خود زمانی پوسته‌ی معماری قدیمی تهران را درید تا نوگرایی را از محدوده‌ی حصار ناصری به سمت شمال تهران بکشاند خود اسیر همین پدیده شد و در حصاری ماند که امروز حتی پوسته‌ی پیشین را هم ندارد - اصلاً لاله‌زار چه گونه پدید آمد - چرا افول کرد و امروز چرا باید خاطره‌ی آن را باز زنده سازی کرد - چیزی است که می‌کوشم با کندوکاوی تاریخی به آن پاسخ دهم.

لاله‌زار تمام ابعاد مختلف یک پایتخت را در خود داشت، مدرنیته، سیاستگری، گردشگاه بودن، تجارت و بالاخره تصویری تاریخی از تهران گذشته، چگونه می‌شود تمام این ویژگی را در یک خیابان جمع کرد، امروز با شهر ولنگ‌ووازی

هرق به علت تهی بودن خزانه، لغو قرارداد تنباکو و پرداخت غرامت به کمپانی رژی به نود هزار تومان از طرف دربار فروخته می‌شود. بر اثر فروش مقدمات تفکیک باغ و تغییر چهره خیابان از یک کوچه باغ خلوت و نیمه خصوصی مهیا می‌گردد. برای ایجاد محل رفت‌وآمد در خیابان، حصار و نرده‌های باغ ویران شده درختان آن بریده و زمین‌های آن میان اطرافیان شاه تقسیم می‌شود. بخش قابل توجهی از آن سهم میرزا علی اصغر امین‌السلطان می‌شود. ابتدا در سمت شرقی آن پارکی احداث و در سمت غربی مغازه‌ها و دیگر کاربری‌های شهری و پس از آن خانه‌هایی با سردرهای زیبا از آجر و سنگ همراه با بام‌های شیروانی پوش ساخته می‌شود که چهره‌ای نو به شهر می‌دهد.

لاله‌زار توانست بخشی از کار و کسب را هم از حیطة بازار خارج کند و با راه افتادن پاساژهایی مثل لاجوردی، یسنا، ابهری و رزاق‌منش که کلوب کلنل وزیری در این پاساژ قرار داشت، چهره‌ی تجاری نوئی به شهر داد. وجود چهار سفارتخانه‌ی مهم عثمانی، بریتانیا، آلمان و روسیه در اطراف این خیابان باعث حضور مدام خارجی‌ها و تمرکز صرافیه‌ها و طلافروشی‌ها در این منطقه شد.

شیرینی فروشی‌های مهم نظیر نوشین و معیلی، پارچه فروشی گیو، عکاسی مادام لیلیان، خیاطخانه‌ی فرنگی دوز «جنرال مد» از نهادهای لاله‌زار شدند. «انجمن اخوت»، دفتری در این خیابان داشت و نخستین کنسرت موسیقی را در تهران راه‌اندازی کرد.

از عوامل موثر در تحول لاله‌زار، مجلس شورای ملی در میدان بهارستان و وزارت آموزش و پرورش در محل پارک ظل السلطان، بود که باعث شد فعالیت‌های مربوط به خرید و فروش قلم و کاغذ و امور چاپی به این سو بیایند. وجود دانشسرای عالی، دانشکده‌ی ادبیات و فضاهای آموزشی خود به خود چاپخانه‌ها و کتابفروشی‌ها را نیز در اطراف لاله‌زار در شاه‌آباد و باغ سیه سالار و از بهارستان تا میدان مخبرالدوله متمرکز کرد.

به طور کلی لاله‌زار مانند یک شریان حیاتی از میدان توپخانه تا خیابان شاهرضا (انقلاب اسلامی کنونی) کشیده شده و در جنوب آن میدان سپه، خیابان ناصری و ارگان‌های مهم حکومتی و دولتی قرار داشت، بی‌تردید بررسی دلیل اوج‌وفرود لاله‌زار خود ماجرای است از کتابی در دست تألیف به اسم «فراز و فرود مدرنیته شهری در ایران» اما آن‌چه در این جا قلمی شده نگاهی گذرا به شکل‌گیری و اوج‌گیری لاله‌زار است که امیدوارم تصویری مبتنی بر اسناد تاریخی باشد.

#### ◆ فراز و فرود لاله‌زار

لاله‌زار گرفتار گسترش تهران شد و همین بر حضور افراد کم‌درآمد در این خیابان دامن زد و مغازه‌های این خیابان تبدیل به سری‌دوزی شدند، موسیقی، شعر و لباس لاله‌زار معروف شد و با سابقه خیابان چراغ برق (امیرکبیر) عمود بر این خیابان لاله‌زار بازار لوازم برقی شد. افول آن نشان از سطحی بودن تحولات فرهنگی و سیاسی و اجتماعی دارد، به هر حال لاله‌زار از دهه‌ی چهل شروع به نزول کرد و وقتی الکتریکی ساسانیان یکی از بزرگ‌ترین فروشندگان لوازم الکتریکی، از خیابان ناصر خسرو رخت به لاله‌زار کشید، کلنگ فروپاشی لاله‌زار به زمین زده شد و امروز از آن همه شکوه دیروزین چیزی جز خیابانی آشفته مملو از کابل و سیم و لامپ چیزی نمانده است.

فروپاشی لاله‌زار از خیابانی که اشرافیت نوکیسه‌ی اواخر قاجار و پهلوی عصرها در آن جولان می‌دادند، تا خیابانی که محل حضور سربازان به مرخصی آمده، لات‌ها و آسمان‌جل‌ها، کارگران فصلی و بیکاران و فرودستان شد، چندان زمان درازی نبرد، فرهنگی که در این خیابان ریشه گرفت و تبدیل به زانری خاص شد از این تغییر بافت اجتماعی برمی‌خاست.

لاله‌زار محصول سفر اول ناصرالدین شاه به اروپا در ۱۲۹۰ هـ.ق است، شاه قاجار شگفت زده از خیابان‌های پر زرق و برق اروپا به ویژه پاریس و متأثر از

شکوه شانزده‌لیزه تصمیم گرفت با تخریب باغ پرشکوه لاله‌زار خیابانی بسازد، لاله‌زار به نوعی تصویری از گسترش تهران هم بود، از میدان توپخانه به سمت شمال شهر راه می‌گشود، برای آن دروازه‌های کاشی‌کاری شده و در ورودی بزرگی ساختند، دری که امروز می‌توانست هویتی و شناسنامه‌ای از عصر ناصری باشد، در طرح توسعه‌ی رضاخان در ۱۳۱۱ ش تخریب شد، رضاخان برای گسترش شهر، بخش جدیدی به لاله‌زار افزود که حتی امروز هم معروف به لاله‌زار نو است و تا خیابان شاهرضا (انقلاب اسلامی کنونی) امتداد داشت. لاله‌زار ابتدا سنگفرش بود و نخستین خیابانی شد که در اواخر قاجاریه در آن برق‌کشی کردند. این خیابان یکی از ایستگاه‌های واگن اسبی یا تراموای تهران هم بود، واگن اسبی از اولین وسایل نقلیه‌ی عمومی در تهران بود و روی ریل با نیروی چند اسب حرکت می‌کرد. این واگن در ۲۹ آبان‌ماه ۱۲۶۸ شمسی راه‌اندازی شد و خطوط آن در خیابان لاله‌زار، باغ شاه، حسن آباد، چراغ برق، بازار و خیابان آصف الدوله برقرار بود و رابط میان چند محله‌ی اصلی و مرکزی شهر بود.

بسیاری از رجال و بزرگان عصر قاجار در این محدوده باغ و عمارت داشتند، از بخش بزرگی از پارک اتابک که از آن میرزا علی اصغر امین‌السلطان بود در این خیابان قرار داشت. بخشی از خانه‌ی انیس‌الدوله همسر سوگلی ناصرالدین شاه در این خیابان تبدیل به پاساژ اخوان شد و باقیمانده‌ی خانه‌ی امین‌السلطنه رئیس تشریفات ناصرالدین شاه و از بستگان امین‌السلطان به مسجدی کوچک تبدیل شد، از مهم‌ترین بناهای این خیابان، خانه‌های خاندان پیرنیا بود. در بخش بازمانده از این بناها امروز «موسسه مطالعات پزشکی و طب اسلامی» وابسته به دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران تأسیس شده است. تا چند سال پیش هم بازماندگان خاندان پیرنیا در یکی از خانه‌ها سکونت داشتند، اگر چه استاد خسرو خورشیدی چندی پیش با تأسف از ویران کردن این خانه خبر می‌داد، در سراسر ضلع غربی لاله‌زار نو جنوبی نیز بالا خانه‌ای از ساخته‌های خاندان پیرنیا وجود دارد.

#### ◆ گراند هتل

یکی از جاذبه‌های اصلی لاله‌زار گراند هتل بود که هتلی مدرن و به شیوه‌های هتل‌های اروپا بود و محل حضور بزرگان و اشراف و صاحب‌نامان شهر به حساب می‌آمد. این بنا در اواخر دوره‌ی قاجار توسط یک مهاجر قفقازی به نام باقرخان به مساحت ۱۳۰۰ متر مربع در لاله‌زار جنوبی ساخته شد. الگوی پذیرایی در آن برگرفته از هتل‌های اروپایی بود. سالنی برای نمایش و کنسرت موسیقی داشت و عارف و عشقی بهترین آثار خود را در سالن این هتل به صحنه بردند. تا پایان دوره‌ی رضاشاه این هتل اعتبار خود را حفظ کرد اما کم‌کم از رونق آن کاسته شد و روبه تعطیلی رفت. امروز آجرکاری‌های زیبای هتل زیر سیمان قرار گرفته و بالکن‌هایش مملو از لوازم برقی است. فروشندگان لوازم برقی که این منطقه را در تملک و تصرف خود گرفته‌اند میان کف و سقف بلند اتاق‌ها، تاق ساخته و مغازه‌ها را دوبلکس کرده‌اند. دیوارهای روبه راهرو را هم برداشته‌اند و به جای آن‌ها درهای قدی شیشه‌ای گذاشته‌اند. حیاط داخلی گراند هتل که زمانی برای خودش باغچه‌ای با صفا بود، امروز محل بارانداز کالاست. در دوره‌ی ناصری ساختمان‌های نظمی [شهربانی] تهران به ریاست کنت دومونت فرت ایتالیایی و هم‌چنین منزل مسکونی او در حدود تقاطع لاله‌زار با خیابان منوچهری قرار داشت و به همین دلیل این تقاطع به «چهارراه کنت» شهرت یافت.

در محلی که حدود نیم قرن بعد، کوچه‌ی تئاتر دهقان نام گرفت، یک مغازه‌ی چینی و کریستال فروشی بود که در اواخر دوره‌ی قاجار حاج محمدحسین کمپانی امین‌الضرب آن را خریده و به اولین نمایشگاه وسائل نقلیه (کالسکه و درشکه) در تهران تبدیل کرد. خانه‌ی تاجر باشی روس در کوچه یاد شده هنوز از آن دوران باقی است.

#### ◆ باغ سفارت فرانسه

باغ سفارت فرانسه نیز در دوره‌ی ناصری در چهارراه لاله‌زار و استانبول (جمهوری کنونی) قرار داشت که در اواخر دوره‌ی قاجار مغازه‌های مختلف از جمله اولین شیرینی‌فروشی مدرن تهران که سراسر آینه کاری بود و به «حاج عبدالحسین معیلی» تعلق داشت، در محل آن احداث شد که متأسفانه چندی پیش آخرین بخش بازمانده‌ی آن هم واگذار و یکی از یادگارهای گذشته تهران که نان خامه‌ای‌هایش شهرتی بسزا داشت از بین رفت. داروخانه پاپازیان از پیشگامان صنعت داروسازی در ایران نیز در نزدیکی همین شیرینی‌فروشی قرار داشت. قارابت پاپازیان در فن عکاسی هم دستی داشت و آثاری در فن عکاسی نیز تألیف کرده است.

در اوایل خیابان لاله‌زار به طرف میدان توپخانه مغازه‌ی پیرایش بود که به خاطر داشتن پوشاک مد روز شهرت داشت. «اتحادیه» نیز از تجار سرشناس تهران بود که خانه و باغی در لاله‌زار داشت و ایرانیان به ویژه به خاطر سریال دایی جان ناپلئون که تماماً در این منزل فیلم‌برداری شد خاطراتی از آن دارند. این خانه که ثبت ملی شده بود در سال ۱۳۸۹ از فهرست آثار ثبت شده خارج و تا جایی که اطلاع دارم بخشی از آن تخریب شده است.

خانه‌ی امین السلطان نیز از دیگر بناهای تاریخی لاله‌زار بوده است. در دوره‌ی قاجار مغازه‌های لاله‌زار در ضلع شرقی خیابان قرار داشتند و سکویی سراسری با ارتفاع حدود دوازده سانتی متر با طاق ضربی آجری، محل توقف مشتریان و حفاظت آن‌ها از سرما و گرما بود. در اواخر دوره‌ی قاجار و اوایل دوره‌ی پهلوی پیاده‌رو شرقی لاله‌زار به رفت و آمد مردان و پیاده‌رو غربی به زنان اختصاص داشت.

#### ◆ کافه و رستوران‌ها

اولین کافه رستوران‌ها در لاله‌زار دایر شدند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از کافه قنادی، کافه بولوار و کافه رزنوار از پاتوق‌های صادق هدایت و دوستان وی بود، کافه رستوران هتل پالاس در تقاطع لاله‌زار و استانبول که شهرت و اعتبار بسیار زیادی داشت.

یکی دیگر از کافه‌های معروف این خیابان «اوگانف» بود که در سال ۱۳۰۶ شمسی به سینما ایران متعلق (البرز بعدی) تبدیل شد. «کافه لاله‌زار» نیز که در مجاورت گراند هتل قرار داشت از کافه‌های پاتوق تهران بود که اعضای حزب آریا در آن‌جا گرد هم می‌آمدند. در همین خیابان کلوب انگلیسی‌ها قرار داشت که نام کوچکی آن کلوب تا چندی پیش باقی بود. این کافه‌ها محل جمع شدن روشنفکران، نویسندگان و هنرمندان بود.

رستوران «لقانظه» نیز اولین بار توسط یک بانوی ترک اهل استانبول در لاله‌زار دایر شد، بعدها به بخشی از باغ و عمارت نظامیه در جنوب میدان بهارستان انتقال یافت و تا ۱۳۳۵ قمری دایر بود. لقانظه در عصر خود بهترین رستوران تهران بود و در سالن مجلل آن که تابلوی مخصوص ناصرالدین شاه و فرزندان و درباریان و نمایندگان کشورهای خارجی نصب شده بود. و در آن با انواع غذاها و دسرها و شیرینی‌ها از مشتریان پذیرایی در آن می‌شد، لقانظه واقع در عمارت نظامیه تا نیمه‌های دوم دهه‌ی ۱۳۳۰ شمسی برپا بود.

عبدالله بهرامی در خاطرات خود درباره‌ی اولین کافه رستوران‌های تهران نوشته است: «اولین بار کافه به طرز جدید را آن‌چه من به خاطر دارم مرحوم صدیق حضرت ایجاد نمود. این شخص مدتی در خارج از ایران تحصیل کرده و شاید در ماموریت سیاسی هم عضویت داشته است، در هر صورت شخص باسلیقه و قریحه‌[ای] بود. در خیابان لاله‌زار نبش میدان مخبرالدوله درباغ بزرگی که در آن وقت وجود داشت یک کافه‌ی با صفا که دارای میز و صندلی بود ترتیب داده و مردمان متوسط و روشنفکر آن دوره برای تفریح و گردش و گذرانیدن چند ساعتی از اول شب به آن‌جا می‌رفتند و برخلاف محل‌های عمومی شهرت خوب و آبرومندی داشت، ولی در آن وقت معروف

شده بود که این کافه خیلی گران است و مطابق عایدات مردم نمی‌باشد. زیرا که یک لیوان شربت از سیصد الی پانصد دینار به فروش می‌رسید در صورتی که در قهوه‌خانه‌ها و چلوکبابی‌ها صد دینار بود.

دوم کافه‌ای که به تقلید از این محل تأسیس شد، در اول خیابان لاله‌زار در خانه‌ی بزرگی بود که محل سکونت نظام السلطنه بود که بعد به قطعات کوچک تقسیم شده و تبدیل به مغازه‌های مختلف گشته است. این کافه را [ناظر] امیرنظام که با پسرهای او به آلمان رفته بود پس از مراجعت از آن‌جا تشکیل داد. ضمناً آشپزخانه هم تهیه کرده و نهار و شام منظم در اختیار عامه گذارده بود و قیمت اجناس را طوری قرارداد که از کافه‌ی صدیق حضرت برای مردمان مرفه‌الحوال آن دوره مناسب‌تر شده بود. قیمت یک لیوان شربت از یک عباسی تجاوز نمی‌کرد و مردم به خوبی می‌توانستند که با یک قران (یک ریال) شام یا نهار در آن‌جا تناول نمایند. به همین جهت این کافه طرف توجه عموم واقع شده و می‌توان گفت که طرف عصر نزدیک به نصفی از صندلی‌هایی را که توی حیاط چیده بود پر از جمعیت می‌شد. ظاهراً یک یا دو محل دیگر هم بعداً توسط اشخاص مختلف تأسیس گردید، ولی مانند این دو کافه توجه عامه را جلب ننمودند!

از دیگر هتل‌های معروف لاله‌زار هتل انترناسیونال (کتینانتال) است که در اواخر دوره‌ی قاجار ساخته شد، قهرمان میرزا سالور در خاطرات جمعه ۲۶ ذیحجه سال ۱۳۳۰ هـ.ق (۱۵ آذر ۱۲۹۱ ش) درباره‌ی این هتل می‌نویسد: «ما را بردند به هتل انترناسیونال که فرخ میرزا خیلی تعریف می‌کرد، در باغچه نشستیم، چون متعلق به ارمانه است، روزهای یکشنبه خلوت است. خبیر همایون فرمان جای داد، خوردیم، بعد برخاستیم، دم در قیمت پرسید، گفت: چهارقران. یک مرتبه مثل این که حالت سکنه به خبیر همایون دست داده خشک شد. ما خارج شدیم و او بعد از اندکی مرافعه خواست پول بدهد به آن اندازه پولی نداشت، دنبال ما دوید و از هر کدام چیزی گرفته رفت داد و مراجعت کرد.»

#### ◆ سینماهای لاله‌زار

تراکم سینماها در خیابان لاله‌زار از اواخر دوره‌ی قاجار و پس از ورود صنعت سینما به ایران، آن‌جا را به خیابان فیلم و سینما مشهور کرده بود. اولین سالن سینما را در این خیابان صحاف‌باشی تأسیس کرد، روسی خان با همراهی حیدرخان عموآوغلی ابتدا در خیابان علاءالدوله و بعد خیابان لاله‌زار عمارت فاروس و سینما فاروس را راه‌اندازی کرد، در این ساختمان مطبوعه‌ی فاروس، یکی از بهترین مراکز فرهنگی توسط شرکتی به اسم «علمیه‌ی فرهنگ» در سال ۱۳۲۸ هـ.ق با ریاست فردی ارمنی به اسم لئون کوان آغاز به کار کرد. در ساختمان این مطبوعه علاوه بر چاپخانه، کتابخانه و تالار اجتماعات و کنسرت هم وجود داشت و یک رستوران مجلل هم در آن ساخته شد. نمایش پانتومیم و کنسرت شاگردان دارالفنون از طریق درج آگهی در روزنامه ایران نو، چاپ فاروس، اعلام می‌شد. اردشیرخان (آرتاش پاتماگریان) گراند سینما را در مقابل سینما فاروس احداث کرد. گراند سینما پس از مدتی به تملک علی وکیلی درآمد. نمایش فیلم‌ها که بیشتر وقت‌ها توسط سینماداران مهیا می‌شد گاه فقط یک شب و گاه چند شب ادامه می‌یافت. هنگام نمایش فیلم حداقل یک پیانست و گاه یک ویولونیست در صحنه بود، مترجمی هم همواره در سالن حضور داشت و نوشته‌های بین فیلم‌ها یا تمام داستان آن را تعریف می‌کرد. این رویه بعدها با ابتکار وکیلی و عزیز معتمدی که از ترجمه‌ی فارسی به جای متن اصلی استفاده کردند منسوخ شد.

از ۱۳۰۰ به بعد علی وکیلی ارکستری را استخدام کرد و کم‌کم سالن‌های نمایش فیلم زیاد شدند. علینقی خان وزیری که سالنی به اسم کلوب موزیکال را در اختیار داشت، در سال ۱۳۰۴ آن را تبدیل به سینما کرد و نام سینما صنعتی را برای آن انتخاب کرد، در این سینما همیشه ارکستری از شاگردان



تهران بوده، در سال ۱۳۱۹ تئاتر تهران به همت سیدعلی خان نصر، احمد دهقان و عنایت‌اله شیبانی در بخشی از باغ سهم الدوله افتتاح شد. فارغ‌التحصیلان هنرستان هنرپیشگی تهران در این تالار با کارگردانی فضل‌اله بایگان، معزالدیوان فکری، رفیع حالتی، هایک کاراکاش، علی دریابگی، هنریک استپانیان، علی اصغر گرمسیری و نصرت‌اله محتشم به ایفای نقش می‌پرداختند.

گروه‌های نصر، تهران، دریابگی و باله‌ی مادام اسکامپی در این تالار برنامه اجرا کردند. برخی از بازیگران تئاتر تهران عبارت بودند از: مرصده و هایده بایگان، صادق بهرامی، هوشنگ بهشتی، پرخیده، خیرالله تفرشی آزاد، ایران دفتری، عصمت صفوی، عطا‌اله زاهد، هوشنگ سازنگ، ناهید سرفراز، مجید محسنی، اکبر مشکین، نیکناج صبری و عزت‌اله مقبلی. نام این تئاتر در ۱۳۲۹ شمسی پس از ترور احمد دهقان به تئاتر دهقان تغییر یافت. مهندس عبدالله والا که جانشین دهقان در اداره‌ی مجله‌ی «تهران‌مصور» شده بود مدیریت این تئاتر را نیز به عهده گرفت.

این تئاتر چندی بعد طعمه‌ی حریق شد، پس از بازسازی و به علت درگذشت سیدعلی نصر نام آن به «تئاتر نصر» تبدیل شد. چند سال بعد سالن تابتسانی آن را مسقف کردند و نام تئاتر دهقان را بر این سالن نهادند. اغلب نمایش‌هایی که در سالن تابتسانی و زمستانی اجرا می‌شد مشترک بودند. این تماشاخانه‌ها تا سال ۱۳۵۷ نیز دایر بودند، اما اعتبار پیشین را از دست داده بودند و در زمره‌ی تئاترهای لاله‌زاری به حساب می‌آمدند. از ویژگی‌های تئاتر تهران این بود که بازیگران را به استخدام در می‌آورد و آن‌ها حق نداشتند در سالن دیگری به اجرای نمایش بپردازند.

بد نیست این‌جا یادی هم از باغ سهم الدوله بکنیم، این باغ از یک جنبه‌ی دیگر شهرتی خاص دارد، دکتر ناصرالدین پروین در تحقیقی آورده است: «از هفتم تیرماه ۱۳۰۶ روزنامه‌ی طنزآمیز ناهید جشنی به مناسبت آغاز اولین شماره‌ی سال هفتم خود در باغ سهم الدوله به پا کردند و تصنیفی در ماهور به عنوان اثر طبع یکی از اساتید سخن در آن جشن اجرا شد که متن آن را پیوست اولین شماره‌ی سال هفتم کردند، این تصنیف بعدها «مرغ سحر» یا «ناله‌ی مرغ سحر» نام گرفت و معلوم شد سراینده‌اش ملک‌الشعرا بهار بوده است.»

تئاتر ملی قدیمی‌ترین تئاتر لاله‌زار بوده است، این تئاتر در سال ۱۲۹۲ شمسی در طبقه‌ی فوقانی مطبوعه‌ی فاروس تشکیل شد. اعضای آن عبارت بودند از سید عبدالکریم محقق الدوله، ذکاء‌الملک فروغی، انتظام الممالک، حسین

کلنل می‌نواختند. وزیر بر این باور بود که تا زنان به طرف سینما جلب نشوند، تماشاگران زیاد نخواهند شد، به همین دلیل او توانست با همکاری معتمدی در اردیبهشت ۱۳۰۷ شمسی سالی را برای نمایش فیلم برای بانوان مهیا کند، محل این سینما در مدرسه‌ی زرتشتیان در خیابان قوام السلطنه بود و با استقبال زیادی هم روبه‌رو شد.

از ۱۳۰۹ شمسی به بعد این سینماها در خیابان لاله‌زار فعالیت داشتند: گراند سینما، سینما فاروس، سینما ایران (که در ۱۳۰۶ شمسی در محل پیشین کافه اوگانف ساخته شد، این سینما بعداً به البرز تغییر نام داد). سینما دیده‌بان، سینما مایاک واقع در کوچه‌ی اتحادیه که یکی از باشکوه‌ترین سینماهای عصر خود بود و در سال ۱۳۰۷ شمسی دچار حریق شد، سینما فردوسی، سینما صنعتی و سینما لاله‌زار که فیلم‌های آمریکایی، آلمانی، فرانسوی، روسی و انگلیسی نمایش می‌دادند. سینما ملی نیز که بعداً تبدیل به سینما رویال شد با فیلم ناطق «ازدواج در هالیوود» افتتاح شد. دکتر پارسا و دکتر مالکی که سالن تابتسانی سینما ری را در اختیار داشتند، سینمای مدرن کریستال را در لاله‌زار نو راه‌اندازی کردند که هنوز هم دایر است. سینما مایاک پس از تعمیرات در سال ۱۳۱۲ شمسی اولین فیلم ناطق سینمای ایران یعنی دختر لر را نمایش داد، این سینما بعداً نامش به مرجان تغییر یافت. گاه با یک بلیط می‌شد سه فیلم را در این سینما دید.

نخستین سالن سینما در لاله‌زار در برخی منابع سینما خورشید یاد شده است شیوه نمایش فیلم در این سینما یکسره بود و محدودیتی برای تماشاچی در دیدن چند باره‌ی فیلم وجود نداشت. سینما رکس هم از سینماهای مدرن لاله‌زار بود که در سال ۱۳۲۴ شمسی با مالکیت سیف‌اله و قدرت‌اله رشیدیان با فیلم «در جایی تو را خواهم یافت» افتتاح شد. پس از انقلاب این سینما توسط بنیاد مستضعفان مصادره شد و نامش به «لاله» تغییر یافت، بعدها به حوزه‌ی هنری منتقل و در سال ۱۳۷۲ نیز تعطیل شد. سینما متروپل (پس از انقلاب رودکی) در ۱۳۲۵ شمسی در ابتدای لاله‌زار نو افتتاح و در سال ۱۳۸۷ تعطیل شد. این سینما از آثار معماری مهندس برجسته وارطان هوانسیان است که در دهه‌ی بیست شمسی بناهای بسیاری را در تهران ساخته است. علاوه بر این‌ها در این خیابان سینماهای دیگری هم دایر بوده نظیر؛ ونوس (پس از انقلاب سارا)، خورشید نو، تابان، شهرزاد، مترو (سحر).

#### ◆ تئاترهای لاله‌زار

لاله‌زار محل اصلی سالن‌های تئاتر و نمایش در

لاله‌زار از دهه‌ی چهل  
شروع به نزول کرد و وقتی  
الکتريکی ساسانیان یکی از  
بزرگ‌ترین فروشندگان  
لوازم الکتريکی، از خیابان  
ناصرخسرو رخت به  
لاله‌زار کشید، کلنگ  
فروپاشی لاله‌زار به زمین  
زده شد و امروز از آن  
همه شکوه دیروزین چیزی  
جز خیابانی آشفته مملو  
از کابل و سیم و لامپ  
چیزی نمانده است.



نخستین سالن سینما در لاله‌زار در برخی منابع سینما خورشید یاد شده است شیوه نمایش فیلم در این سینما یکسره بود و محدودیتی برای تماشاچی در دیدن چند باری فیلم وجود نداشت.

عمید، شکراله بهنام، رضا آهی، یوسف مشار، رضا ملکی، حسین دادگر، اسداله شالفروش و اعظم السلطان که با دعوت از سید علی نصر و همکاریش چون محمدعلی ملکی، محمود بهرامی و عنایت‌الله‌شیبانی نمایش‌هایی را به اجرا درآوردند، برخی از این نمایش‌ها عبارتند از: وهم اثر عیسی بهرامی، لورا و شهرستانک نوشته‌ی موید الممالک ارشاد (مدیر روزنامه‌ی ارشاد)، اعضای اصلی تئاتر ملی کارمندان وزارتخانه‌ها و تجار بازار بودند، به همین دلیل نمایش‌های آن‌ها در حضور ظهیرالدوله، حاکم تهران و افراد سرشناس و کارمندان دولت اجرا می‌شد.

تئاتر پارس در ۱۳۲۰ شمسی در لاله‌زار افتتاح شد و تا ۱۳۵۹ دایر بود. از آن پس در دوره‌هایی فعالیت آن دچار وقفه شد. این تالار زیر نظر علی اصغر تفکری و محمدعلی جعفری اداره می‌شد و «تروپ جعفری» و «گروه آناهیتا» در آن‌جا برنامه اجرا می‌کردند.

تئاتر فرهنگ، در ۱۳۲۳ شمسی با تلاش عبدالحسین نوشین، طایفی و وثیق با نمایش ولین اثر بن جانسون افتتاح شد، این نمایش نه شب روی صحنه ماند. گروهی از همکاران قدیمی از جمله لرتا، توران مهرزاد، حسین خیرخواه، حسین خاشع، عطاالله زاهد، ایرج ساویز، مصطفی اسکویی و جلال ریاحی با نوشین همکاری می‌کردند. نوشین یک سال در این تئاتر فعالیت کرد و پس از آن با عضویت در کمیسیون نفتیش کل حزب توده‌ی ایران در مقام مسئول کمیته‌ی ایالتی حزب در ۱۳۲۴ شمسی به خراسان رفت، پس از این تئاتر از هم پاشید. عبدالحسین نوشین پس از برگشت از خراسان در سال ۱۳۲۵ با همکاری لرتا، حسین خیرخواه و حسن خاشع، تئاتر فردوسی را تأسیس کرد. این تئاتر در ۱۳۲۷ شمسی پس از انحلال حزب توده‌ی ایران، به سبب فعالیت‌های سیاسی منحل شد. نوشین به زندان افتاد و از آن‌جا هدایت و اجرای چند نمایش را بر عهده گرفت. مالک تئاتر فردوسی عبدالکریم عمومی نام داشت.

تئاتر کشور که از ۱۳۲۳ تا ۱۳۳۲ شمسی در لاله‌زار کوچه بوشهری دایر بود. تقی زادگان، خیراله تفرشی آزاد، تهرانچی، ابوالقاسم جنتی عطایی و عباس شوکتی آن را اداره می‌کردند. تئاتر کشور پس از تعطیلی تخریب و به پاساژ تبدیل شد.

تئاتر تفکری به جای تئاتر فردوسی تأسیس شد. با تعطیلی این تئاتر پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و متواری و زندانی شدن اعضای حزب توده‌ی ایران علی اصغر تفکری کم‌دین و بداهه پرداز که از سال‌ها قبل با حسن خاشع بر روی صحنه

رفته بود، این تئاتر را در محل تئاتر فردوسی بنیاد نهاد، تئاتر تفکری تا قبل از مرگ او (۱۳۴۰ ش) دایر بود؛ او در این تالار کمتر به روی صحنه رفت و اجرای آتراکسیون و برنامه‌هایی با اجرا و خوانندگی کسانی چون آفت، این تئاتر را در زمره‌ی تئاترهای لاله‌زاری قرارداد.

تئاتر گیتی یا صادق‌پور در ابتدای خیابان لاله زار قرارداد شد این تئاتر با مالکیت مرتضی مقدس (صادق‌پور) از ۱۳۲۳ تا ۱۳۳۴ دایر شد. پس از تعطیلی به جای آن سینما ونوس احداث شد.

جامعه‌ی باربد توسط اسماعیل مهرتاش و سید کاظم شهیدی در ۱۳۰۵ شمسی در کوچه‌ی باربد (کوچه ملی) تأسیس شد و در آن‌جا تار، تصنیف و ردیف موسیقی را آموزش می‌دادند، از همکاران جامعه باربد می‌توان از رشید اصلانی، رضا کرم رضایی، نعمت‌اله گرجی و علی نصیریان یاد کرد. امروز به جای جامعه باربد، پاساژ حضرت ابوالفضل تأسیس شده، درست روبه‌روی سینما سارا که روزگاری به جای آن تئاتر گیتی و صادق‌پور فعال بود. جامعه باربد در محل منزل مسکونی علاءالدوله ساخته شد.

رضا وحدانی نوازنده و معلم تار درباره‌ی جامعه‌ی باربد گفته است: «هر کس در این مملکت در موسیقی یا تئاتر یا هنرپیشگی به جایی رسید به جامعه باربد سری زده است.» سال ۱۳۱۰ هنگام نمایش «لیلی و مجنون» خیابان لاله‌زار بسته شد که سرانجام پلیس مجبور به دخالت شد. میرسیف‌الدینی کرمانشاهی که در روسیه تئاتر خوانده بود و در دکورسازی تخصص داشت از ۱۳۰۸ به تهران آمد و به همکاری با این تئاتر پرداخت.

#### ◆ آغاز پیش‌برده‌خوانی

برای تعویض دکور در فاصله‌ی پرده‌ها که فاصله‌ای تقریباً طولانی بود مهرتاش «تابلو موزیکال» یا «پیش‌برده خوانی» را ابداع کرد که توسط یک نفر با ساز و ضرب و ترانه و البته به صورت گرم‌گرم شده و لباس مخصوص روی صحنه اجرا می‌شد، این قطعات فکاهی‌های سرگرم‌کننده و گاه اجتماعی - سیاسی بودند که پس از آن در دیگر تئاترها معمول شدند - از اولین قطعات «یکی یه پول خروس» و «گل پونه نعنای پونه» بودند. از پیش‌برده‌خوانان می‌توان از مجید محسنی، عزت‌اله انتظامی و مرتضی احمدی نام برد. از دکورسازان نامدار هم ولی‌اله خاکدان و ناپلئون سروریان قابل ذکرند.

در جامعه‌ی باربد کلاس‌های آموزشی نیز برپا می‌شد که از مدرسان آن علی دریابویی، احد ناظرزاده‌ی کرمانی، خان ملک ساسانی و رفیع حالتی نامبردار بودند. مهرتاش در ۱۳۵۹ دیده

برجهان بست.

#### ◆ احزاب و روزنامه‌ها

لاله‌زار مرکز فعالیت‌های سیاسی بود و احزاب بسیاری در این خیابان دفتر داشتند نظیر حزب توده، حزب پیکار که توسط جهانگیر تفضلی و خسرو اقبالی و عده‌ای دیگر در سال ۱۳۲۱ شمسی تأسیس شد. ابتدا روزنامه بهار با صاحب‌امتیازی شیخ احمد بهار ارگان این حزب بود و تفضلی در آن مطالبی درج می‌کرد، سپس خسرو اقبال امتیاز روزنامه نبرد را گرفت که ارگان رسمی حزب شد. خود تفضلی در سال ۱۳۲۱ امتیاز روزنامه ایران ما را گرفت که تا زمان تعطیلی آن در دوره‌ی وزارت خودش به صورت روزنامه یا هفتگی منتشر می‌شد. ایران ما پرتیراژ و مورد اقبال خوانندگان بود، حزب پیکار حزبی چپ‌گرا بود و با روحانیت و مذهب میانه‌ای نداشت. از دیگر اعضای این حزب جلال شادمان بود. حزب آریا نیز از دیگر احزابی بود که در لاله‌زار دفتر داشت - سرلشکر حسن اخوی (زاده ۱۳۸۷ شمسی در تهران)، وقتی درجه‌ی سرگردی داشت، با چند نفر از همفکران خود از جمله سرتیپ حبیب دیهیمی، ارتشبد حسین منوچهری (بهرام آریانا) و چند افسر دیگر حزب آریا را تأسیس کرد - این حزب با خواسته محمدرضا پهلوی برای مقابله با حزب توده تأسیس شد، از عناصر اصلی دیگر آن سرلشکر حسن ارفع بود. اما مغز متفکر حزب را همه حسن اخوی می‌دانستند. این حزب در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نقش کلیدی داشت.

دیگر از احزابی که در این خیابان دفتر داشتند حزب میهن پرستان است، بنیان‌گذاران آن علی جلالی، صاحب‌امتیاز نشریه‌ی میهن پرستان بود که ارگان رسمی حزب هم به حساب می‌آمد، کاظم عمادی نویسنده و مترجم، مجید یکتایی نویسنده و پژوهشگر و شجاع‌الدین شفا و محمدپورسرتیپ از اعضای آن بودند. مجید یکتایی دبیر اول حزب بود، حزب میهن پرستان انگیزه‌های ناسیونالیستی داشتند، از وابستگی بیزاری می‌جستند، در برخی شهرها نیز اعضا و هوادارانی داشت به ویژه در لرستان به خاطر حضور پورسرتیپ هواداران بیشتری داشت. این حزب در ۳۰ خرداد ۱۳۲۲ با احزاب استقلال و پیکار ائتلاف کرد و حزبی جدید به اسم میهن درست شد.

#### ◆ چاپخانه و مجلات لاله‌زار

لاله‌زار هم‌چنین محل تأسیس چاپخانه‌های مهمی هم شد، چاپخانه‌های موسینور و فاروس توسط دو نفر فرانسوی و چاپخانه‌ی روشنائی که توسط یکی از ارمنه تأسیس شد بعداً سید ضیاءالدین طباطبایی مدیریت آن را برعهده گرفت. دو عکاسخانه مهم تهران در لاله‌زار بود که یکی از آن‌ها را غلامرضا خان عکاس اداره می‌کرد که شهرتی هم‌پای ماشاءاله خان عکاس و جعفر خادم و پروین داشت. غلامرضاخان البته فتوآمتور بود یعنی اشخاص در منزل خود یا بیرون عکس می‌گرفتند و بعد فیلم را می‌آوردند تا عکاسی برایشان ظاهر کند. برای این کار دستگاه‌های خوب داشت و چند هنرمند هم برایش کار می‌کردند.

از دیگر روزنامه‌ها و مجلاتی که در این خیابان دفتر داشتند شفق سرخ است که علی دشتی از اواخر دوره‌ی قاجار دست به انتشار آن زد و در اوایل پادشاهی رضاخان نیز آن را منتشر می‌کرد.

روزنامه‌ی ستاره‌ی ایران در تهران به سردبیری میرزا حسین خان صبا ملقب به کمال‌السلطان دایر و در سال ۱۳۳۲ هـ ق آغاز به انتشار کرد. ترتیب انتشارش روزنامه بوده است. اهمیت این روزنامه همراهی با رضاخان در اندیشه‌ی جمهوری‌خواهی را روش خود کرده بود. این روزنامه تا سال ۱۳۰۳ ش یعنی سال درگذشت میرزا حسین خان منتشر می‌شد. اما در سال ۱۳۰۳ امتیاز آن به نام اعتصام‌زاده تغییر یافت و پس از آن توسط وی منتشر شد - با تأسیس روزنامه‌ی ستاره‌ی جهان توسط اعتصام‌زاده در سال ۱۳۰۶ ستاره‌ی ایران برای همیشه تعطیل شد. صبح صادق روزنامه‌ی دیگری بود که دفترش در

خیابان لاله‌زار قرارداشت، نخستین شماره‌ی آن به مدیریت و صاحب‌امتیازی مرتضی قلی خان مویدالممالک در صفر ۱۳۲۵ قمری / آوریل ۱۹۰۷ م منتشر شد، مندرجات آن پس از سرمقاله یکی دو نوشته و اخبار داخلی به ویژه مذاکرات مجلس شورای ملی و اخبار خارجی بوده است. این روزنامه به دو دلیل اهمیت داشته یکی آن‌که همه روزه صبح‌ها منتشر می‌شده و دیگر آن‌که گزارش اخبار مجلس در سال‌های جنجالی مشروطیت در آن درج می‌شد. از شماره ۲۱۰ در سال اول مدیریت آن به مهدی قلی خان موید تغییر کرده و آخرین شماره‌ی آن در ۲۸ ذیحجه‌ی ۱۳۲۵ به چاپ رسید و از آن پس از انتشار باز ماند.

روزنامه‌ی اطلاعات هم در ابتدای کارش دفترش در خیابان لاله‌زار کوچکی و شوق نظام بود. هم‌چنین روزنامه‌ی دوزبانه، انفرماسیون به مدیریت فردی ارمنی در کوچکی حاج معین‌التجار بوشهری دفتر داشت.

در لاله‌زار کتابفروشی‌هایی نیز وجود داشت، کتابخانه‌ی پروین در ابتدای لاله‌زار جنوبی که از طرف مدیر آن به انتشارات صفی‌علیشاه واگذار شد و برادران مشفق نیز آن را به حسن معرفت فروختند و او لاتاری معروف کتاب خود را در همین مغازه راه انداخت، کتابفروشی تهران در تقاطع لاله‌زار و اسلامبول به مدیریت حسین پرویز که اهل قلم و از پایه‌گذاران حزب دموکرات در اواخر دوره‌ی قاجار بود، مغازه‌اش پاتوق کتاب‌دوستان و آزادی‌خواهان بود و همایون صنعتی‌زاده مدیر انتشارات فرانکلین مدتی در همین کتابفروشی کار کرده است، حاج محمد رمضان نیز مدتی کتابخانه‌ی شرق را در پاساژ رزاق‌منش اداره می‌کرد و بعداً به خیابان شاه‌آباد اول خیابان اکباتان رفت.

#### ◆ مساجد لاله‌زار

با وجود این‌که لاله‌زار بیشتر یک خیابان لوکس و گردشگاهی و تفریحی بود، اما به تناسب دارای مساجدی نیز بود، مسجد هدایت در خیابان اسلامبول چند متری بیش با تقاطع لاله‌زار نو فاصله ندارد، مسجدی که در دهه‌ی پنجاه مرحوم طالقانی در آن منبر می‌رفت. در خود لاله‌زار مسجد بزرگ این خیابان در سال ۱۴۰۲ هـ ق به پایان رسید. پایه‌ی سنگی مرمری، تراش‌دار با گل‌لوتوس چراغی دارد که سرکنیبه‌ی گل‌کاری شده از جنس مرمر زرد دارد، در ادامه‌ی آن موزائیک کاری دیوارها به چشم می‌خورد. در ورودی اول مسجد دو ویترین قرار دارد که یکی اسامی شهدای مسجد را در خود دارد و دیگری دربردارنده‌ی نام امام جماعت‌هایی است که در این مسجد حضور داشته‌اند و تاریخ حضور آن‌ها آمده که قدیمی‌ترین آن‌ها مربوط به تاریخ ۱۳۰۲ هـ ق است. پس از این مسجد کوچکی معروف اتحادیه قرار دارد که منزل اتحادیه از تجار سرشناس بازار در آن‌جاست. مسجد کوچک مرحوم محمدعلی خان امین‌السلطنه نیز در این خیابان هست که در سال ۱۳۴۷ ش با کاشی‌کاری مختصری ساخته شد که کاشی‌های آن اثر استاد خاک‌نگار مقدم است. تمام کاشی‌کاری و موزائیک‌کاری‌های موجود در این خیابان به اسم خاک‌نگار مقدم ثبت شده است. از منظر معماری در جنب سینما البرز نمونه‌ای کامل از نمای ساختمان‌های دوران قدیم لاله‌زار به چشم می‌خورد که تمام آن آجرنماست، با ایوان غربی و آجر کاری‌هایی که نقوش مثبت و منفی دارد، به دلیل آجری بودن بنا قسمت‌هایی که موزائیک کاری آبی رنگ دارد به چشم می‌آید.

در لاله‌زار هم‌چنین یکی از ساختمان‌های مربوط به بنیاد فرهنگی البرز (ساختمان شماره ۳) وجود دارد که اکنون در تملک سازمان حج و اوقاف و امور خیریه است. این بنا در ۲۷ اسفند ۱۳۴۲ ساخته شده است. در تقاطع خیابان تقوی (هدایت) سفارت دانمارک قرار دارد که محل اقامت سفیر است و دفتر کنسولی آن به خیابان الهیه منتقل شده است.

نمی‌توان پرونده گذشته را بست بدون آن‌که اشاره‌ای به مغازه‌ی مامان آش داشته باشیم آش‌آلوی معروفی داشته و به ارزان‌ترین قیمت می‌فروخته و مسعود کیمیایی نازنین شرحی قصه‌گونه از آن در اثر ماندگارش جسدهای شیشه‌ای آورده است. ■